

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שס"ט, פר' לך לך תשפ"ז

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

המרת 'כרטיספר' במזומן - מניעת רווח והשגת גבול

נחשב הדג כאילו כבר הגיע לידו, וחברו כעת לוקח ממנו מה שכבר היה אצלו. אין הדבר דומה לשני בעלי חנויות המתחרים זה בזה, שכל אחד מהם יכול לומר: מי שיבחר לבוא אצלי יבוא, ומי שיבחר לבוא אצל חברי ילך אליו.

יסוד הדברים הוא אפוא שכאשר הרווח עדיין תלוי בבחירתו העתידית של הלקוח, אין הוא נחשב ממונו של בעל העסק. לעומת זאת, במקום שהדבר כבר עומד בבירור להגיע לידו, נחשב כבר לשלו, ואין לו להיכנס בגבולו של חברו.

רווח שכבר הובטח

החתם סופר (חושן משפט סימן עט) הרחיב בביאור שיטת רש"י. לדבריו, אין מדובר בצייד שהעמיד מצודה כדי לצוד דגים בעלמא, אלא בדג מסוים וגדול שהדייג כבר נתן בו עיניו, הכיר את מקום מחבואו והניח עבורו מזון במקום שבו הוא רגיל לבוא. באופן זה הדבר בטוח שהדייג יגיע וילכדנו באמצעות המצודה או החכה. כאשר אדם אחר פורש מצודה ולוכד דווקא את אותו דג שהיה הראשון מובטח בו, הרי הוא נוטל ממנו דבר שכבר היה עומד בבירור להגיע לידו.

ומכאן כתב החתם סופר לדין לקוחות. אם כבר נכנסו הקונים לחנות, גמרו את פיסוק הדמים ולא נותר דבר המעכב את הקנייה, באופן שבטוח שיקנו, ובאדם אחר ומוציאים מן החנות ומוליכם אליו, הרי הדבר בגדר גזל. לעומת זאת, עצם פתיחת חנות בצד חנותו של חברו אינה בגדר זה, אפילו אם בעקבות פתיחת החנות החדשה יפחת מאוד מספר הלקוחות אצל הראשון, משום שמעולם לא היה בטוח שאותם בני אדם יבואו דווקא אליו.

החתם סופר מוסיף, שאף כאשר ברור שלולא החנות המתחרה הייתה הסתברות גבוהה יותר שהלקוחות ייכנסו לחנות הראשונה, אין בכך גזל כל עוד שום לקוח מסוים לא היה מובטח לו. אולם במקום שבו המתחרה מפסיק את חיותו לגמרי, יש לאסור, מפני שודאי שלכל הפחות כמה לקוחות יבואו אליו, ובאותו חלק הרי הדבר דומה לדג שהיה מובטח לצייד הראשון.

קונה העומד להגיע

נמצא מדברי החתם סופר, שכאשר ברור שאדם מסוים היה עומד לקנות אצל חברו, אסור לגרום לו שלא להשלים את הקנייה. כשם שבמצודת הדג, לאחר שהדג כבר עומד לפי דרכו וטבעו להגיע למזון שהניח לו הצייד הראשון,

רוב הפוסקים אין מניעת רווח זו נחשבת לנזק בידיים ואף לא ל'גרמי', אלא לגרמא בלבד. נמצא שמצד עצם העובדה שגבאי אוצר הספרים לא ילך בעקבות העסקה ויקנה ספרים בכסף מזומן, עדיין אין לראות את מי שמכר לו את השובר כמי שהזיק את החנות בממון שהיה כבר שלה.

רווח ודאי

אולם הדברים משתנים כאשר אין מדובר ברווח אפשרי בלבד, אלא ברווח שהיה עומד להגיע לבעליו בוודאות.

בקצות החושן (סימן שי"א) הביא מתשובת חוות יאיר (סימן קנא), שהטעם לכך שהמבטל כיסו של חברו פטור הוא מפני שהרווח מוטל בספק, שהרי אין ידוע בבירור שאכן היה חברו מרוויח. אבל כאשר ברור שאותו רווח היה מגיע לידו, יש לחייב את המונע מדין 'גרמי'. וכן כתב במחנה אפרים (מלוה ולוה סימן מא). וכבר הארכנו ביסוד זה בכמה מקומות (חלק א סימן סז; חלק ב סימן מט; ובמקומות נוספים).

לשיטתם, כאשר ברור שאדם מסוים עומד לקנות בחנות פלונית, אסור לאחר לעמוד בדרכו ולהציע לו שובר או עסקה אחרת שתמנע ממנו לבצע שם את הקנייה. במקרה כזה אין מדובר בהפסד אפשרות רחוקה לרווח, אלא במניעת רווח ברור שהיה עומד להגיע לבעל החנות.

מצודת הדג

מלבד דין מניעת הרווח, יש לדון מצד איסור ירידה לאומנות של חברו. בגמרא (בבא בתרא כא:) מבואר שכן מכור רשאי, במצבים מסוימים, לטעון כנגד אדם אחר המבקש לעסוק באותה אומונות ולהפסיד את פרנסתו. בסוגיא שם מביאה הגמרא את דברי רב הונא שאין לפתוח חנות ליד חנות חברו, שחברו יאמר לו שבזה הוא יורד לאומנותו ופוסק לחיותו, וביקשו להביא ראיה לדבריו מהבבא בתרא בדבר דייג שהעמיד מצודה לדגים, שאסור לדייג אחר להעמיד מצודה סמוכה עד שיתרחק כשיעור 'מלא ריצת הדג'.

הגמרא מבארת שדין זה שונה משאר יורד לאומנות חברו, משום ש'הבי סייארא'. ומבאר רש"י (שם ד"ה דיהבי) שהדייג רגילים לשוט ולרוץ אל המקום שבו ראו מזונות. הדייג הראשון כבר הכיר את מקום חורו של הדג, הניח שם מזונות בדרך שבה הוא רגיל לעבור, והוא בטוח שהדג יבוא ויילכד במצודתו. משום כך

לחנן בר, בחור בר-מצוה, קיבל מתלמידי הכולל שבו לומד אביו מתנה נאה לרגל שמחתו: 'כרטיספר' - שובר לרכישת ספרים - בשווי שבע מאות שקלים. אלא שאלחנן כבר קיבל ספרים רבים לרגל בר-המצוה, ולבו היה נתון דווקא לגביע כסף נאה שיוכל להשתמש בו מדי שבת בשבתו. הוא ביקש אפוא למצוא דרך להמיר את הכרטיס בכסף מזומן, ובכסף שיקבל לרכוש לעצמו את הגביע.

באחד הימים פגש בבית הכנסת את ר' יששכר ויינפלד, גבאי אוצר הספרים של בית המדרש, הרוכש מעת לעת ספרים בסכומים ניכרים עבור האוצר. אלחנן הציע לו עסקה פשוטה: הגבאי ישלם לו שבע מאות שקלים במזומן, יקבל לידיו את ה'כרטיספר' בשווי זהה, ובפעם הבאה שידקק לרכוש ספרים ישתמש בשובר במקום לשלם מכספי האוצר.

ר' יששכר כבר עמד להסכים, אלא שאז התעורר בלבו ספק. הרי אילו לא היה רוכש את השובר מאלחנן, היה אלחנן עצמו נאלץ למשוך בחנות הספרים ולקנות שם ספרים. ובמקביל, כאשר אוצר הספרים היה נזקק לספרים חדשים, היה הגבאי מגיע לחנות ומשלם על רכישתו בכסף מלא. עתה, לאחר שיקנה מאלחנן את השובר, אלחנן יוציא את הכסף על גביע במקום אחר, ואילו הגבאי ישתמש בשובר לצורך הקנייה שהיה ממילא מבצע. נמצא לכאורה שבמעשה זה נחסכה מן החנות קנייה נוספת שהייתה עשויה להיעשות אצלה.

השניים הסתפקו אפוא אם מותר לעשות כן. האם יש כאן משום נטילת לקוח מן החנות ומניעת רווח שהיה עשוי להגיע אליה, או שמא כל עוד הגבאי לא עמד בדרכו לחנות מסוימת ולא היה ברור כלל היכן יבצע את רכישתו, אין לחנות כל זכות ממונית ברווח העתיד, והרשות בידו לקנות את השובר ולהשתמש בו כרצונו?

תשובה

מניעת רווח

ראשית יש להקדים, שעצם העובדה שאדם גורם לחבירו שלא להרוויח אינה הופכת אותו, בדרך כלל, למזיק. אפילו במקום שהוא מונע את הרווח במעשה בידיים, כגון שעומד בפתח חנות ואינו מניח ללקוחות להיכנס אליה וכיוצא בזה, אין זה אלא בגדר 'מבטל כיסו של חברו'. לדעת

נטילתו נחשבת כפגיעה בדבר שכבר היה עומד להגיע לידו, כך גם כאשר קונה מסוים כבר עומד בבירור לקנות אצל בעל העסק, גרימתו שלא לקנות שם היא נטילת רווח שהיה מובטח לו.

לפי זה, אם אדם פונה ללקוח הנמצא כבר על פתח החנות, או שידוע בבירור שהוא בדרכו אליה כדי לבצע קנייה מסוימת, ומציע לו עסקה שתגרום לו שלא לקנות שם, יש בדבר איסור לפי ביאור החתם סופר בשיטת רש"י.

לעומת זאת, כאשר לא היה ברור כלל שהלקוח עומד לקנות דווקא אצל אותו בעל עסק, כגון שפגשו במקום אחר ולא בדרכו לחנות, אין כאן רווח ודאי שהלה נטל מחבירו, ומצד זה אין לאיסור.

מחוסר הגעה לחנות

בשו"ת בית אפרים (חושן משפט סימן כז) ביאר באופן מצומצם יותר את שיטת רש"י. לדבריו, הטעם שבדגים נאמר 'הבי סייארא' הוא מפני שטבעם לשוט אחר המזונות, ומיד כאשר הדייג הניח עבורם מזונות הם יוצאים לשוט אחר המזונות ונתפסים במצודה, לכן נחשבים הדגים כאילו הגיעו כבר לידו. לעומת זאת, בלקוח אף אם כאשר יצטרך לקנות יבוא בוודאי לחנות היחידה שיש בעיר, כל זמן שלא יצא לקנות אין כאן עדיין התחלה של הקניה ולא שייך לומר שהקונה כאילו כבר בא לחנות. ואף אם ברור שיבוא לאחר מכן, כל עוד לא הגיע לחנות בפועל אין לראותו כאילו כבר בא ולומר שמי שנוטלו מן הראשון הרי הוא כמי שגזלו.

לדבריו, יש חילוק בין הדג שתיכף יוצא לאכול ותהליך לכידתו כבר בעיצומו, לבין אדם שטרם התחיל במהלך לצאת לחנות.

נמצא כי לפי ביאורו של החתם סופר, קונה שהוא מובטח לבעל החנות, אסור להביאו לחנות אחרת, אך לפי הבית אפרים אפילו אם הקונה מובטח לחנות זו, כל שלא יצא עדיין לקנות בחנות, מותר להביאו לחנות אחרת.

דעת האבני נזר

באופן אחר כתב האבני נזר (חושן משפט סימן כד). הוא נשאל מאת הגאון רבי אליעזר שמואל יוסף, אב"ד אקיאנו, על פתח אדם אחר חנות במשך שנים, ולאחר זמן פתח אדם אחר חנות מתחרה. למתחרה היה גם עסק בשדה, שבו היו הגויים מקבצים את הכדורים שנותרו לאחר הירי, והוא היה מפחידם שאם לא יקנו בחנותו, לא ייתן להם שטרי רשות לקבץ את הכדורים מן התותחים בקיץ הבא. אותם גויים היו מוחזקים עד אז לקנות אצל בעל החנות הראשון.

בתשובתו, האריך האבני נזר לבאר שאף לדעת רש"י, הסברה שהדבר נחשב כאילו כבר הגיע ליד הראשון שייכת דווקא בדגים שהם הפקר. כלפי דבר שהוא הפקר שייך לומר כי מאחר שהדגים עומדים להיות שלו, אפשר לומר שכבר מעתה יש לו בהם שייכות מסוימת.

לעומת זאת, בחנות אין מקום לומר שלבעל החנות כבר יש איזו זכות קניינית במעות העתידות להינתן על ידי הלקוחות. המעות שייכות כעת לבעליהן בשלמות, ואין הן יוצאות מרשותם אלא מרצונם, כאשר הם מחליטים לקנות בהן חפץ. כל עוד לא עשו כן, אי אפשר לומר שכבר נוצרה לבעל החנות שייכות ממונית

כלשהי באותן מעות.

גם לפי דרך זו, עצם העובדה שאדם היה צפוי לקנות בחנות מסוימת אינה יוצרת לבעל החנות בעלות כלשהי בכספו העתידי, ואין איסור להביא אותו לחנות אחרת.

שיטת הרשב"א

אולם מדברי הרשב"א עולה לכאורה כדברי החתם סופר ושלל כדברי האבני נזר. בתשובות הרשב"א (חלק ו סימן רנט) נשאל על ראובן, שהיה חייט והיה רגיל במשך שנים לעשות את כל מלאכתו של אדם מסוים שהיה אוהבו, עד ששום אומן אחר לא היה עושה עבורו שום מלאכה. אותו לקוח היה רגיל לשלם לראובן שני דינרים עבור כל מלבוש שהיה תופר לו.

לאחר זמן הגיע שמעון, שהיה אף הוא חייט, וביקש להיכנס לעבודה אצל אותו לקוח. הוא הציע לעשות לו את המלאכה בזול, מלבוש אחד בדינר בלבד. ראובן התרעם על שמעון וטען שהוא מפסידו וגוזלו בידיים מכמה פנים: הן בכך שהוא מוזיל את השכר, הן בכך שהוא נכנס בגבולו, והרי שמעון יכול למצוא לעצמו פרנסה ולעסוק במלאכתו במקומות רבים אחרים בעיר.

השואל הסתפק אם מעשהו של שמעון נחשב למזיק בידיים, לגרמא בנוזיקין, או שמא הוא בכלל דין 'עני המהפך' בחררה ובא אחר ונטלה, שאסור לעשות כן אף אין בית דין מוציאים מידו. הרשב"א השיב שבמקרה כזה אין בית דין מוציאים את השכר מיד שמעון, שהרי בעל המלאכה מסר לו את העבודה מרצונו. אולם מכל מקום כתב שמסתבר ש'מוחין בידו'. הדבר דומה למצודת הדג, שכן אותו לקוח רגיל היה לעשות את מלאכתו אצל ראובן בכל עת שהיה נזקק לתפירה, וממילא ראובן כבר 'היב דעתו' על אותה עבודה, והיא נחשבת כאילו באה לידו וכאילו הוא קרוב ליטול את שכרו, אף שעדיין לא קיבלו בפועל.

מדברי הרשב"א מבואר כביאור החתם סופר בשיטת רש"י: מקום שבו ברור שבדרך הרגילה הרווח עומד להגיע לאדם מסוים עשוי להיחשב כאילו הרווח כבר סמוך לידו, ואסור לאחר ליטול ממנו. והרי הרשב"א אינו עוסק בדגי הפקר אלא בבני אדם ובמעוטים שיש להן בעלים [ודלא כהבית אפרים]. וגם אינו מדבר בלוקח שכבר יצא לתקן את בגדו אצל האומן הראשון, אלא בפניה מראש ללוקח שבפעם הבאה שהוא יצטרך שירות הוא יכול לבוא אליו לקבל את השירות במחיר זול יותר [ודלא כהאבני נזר]. ואף על פי כן כתב שכאשר הקשר המסחרי הקבוע יוצר ודאות מספקת, הרי הדבר דומה למצודת הדג ונחשב כקרוב לבא ליד הראשון, וכהחתם סופר.

ליד פתח החנות

לפי האמור, אם אדם פוגש את הקונה על פתח החנות, במקום שבו ברור שהוא עומד להיכנס ולבצע את הקנייה, אסור לו להציע לו את ה'כרטיספר' תמורת המזומן באופן שימנע את אותה קנייה.

יש כאן שני צדדים לאיסור: א. הוא מונע מבעל החנות רווח ודאי, ולדעת כמה מן הפוסקים מניעת רווח ודאי היא בגדר 'גרמא' וחייב עליה. ב. לפי רש"י כפי שביארו החתם סופר, וכן לפי דברי הרשב"א, רווח העומד בבירור להגיע לידו של אדם נחשב כממנה מסוימת כאילו כבר בא לידו, והמסיט את הלקוח ממנו הרי הוא משיג את גבולו ונוטל ממנו דבר שהיה עומד לזכות בו. כאשר הקונה כבר עומד בפתח החנות, שוב אין הוא 'מחוסר ביאה', ובדרך כלל ניתן לומר שהקנייה אכן עומדת להתבצע שם.

גם לפי סברת הבית אפרים מאחר שכבר יצא מביתו לקנות ספרים, וכבר הגיע לפתח חנות זו, הרי התחיל תהליך הקניה שלו בחנות, ואין זה דומה למי שנמצא בביתו ורק עתיד להצטרך ספרים בעתיד, שאז אפילו אם בטוח שהוא יקנה בחנות זו כי היחידה בעיר, אין זה נחשב שכבר התחיל תהליך הקניה, ומותר לפתוח חנות חדשה.

אמנם לפי סברת האבני נזר, שמעות שיש להן בעלים אינן יכולות להיחשב כאילו כבר יש לאחר שייכות בהן רק משום שהן עתידות להגיע אליו, היה מקום להתיר אף כאשר הקונה כבר נמצא בחנות, שהרי כל עוד לא נעשתה הקנייה, הכסף עדיין שייך בשלמות ללקוח.

עם זאת, גם לפי שיטה זו יש מקום לאסור מצד דין אחר. כאשר כבר ברור לחלוטין שבעל החנות עומד להרוויח מן הקונה המסוים, והמבטל מונע ממנו רווח ודאי, חוזר הנידון לדין 'מבטל כיסו של חבירו'. לדעת הפוסקים שהובאו לעיל, במקום שבו הרווח ודאי אין זו עוד מניעת רווח מסופקת אלא 'גרמא', ויש לאסור את הדבר.

המעשה שלפנינו

בנידון שלפנינו המציאות שונה. אלחנן לא פגש את גבאי אוצר הספרים בפתח חנות ספרים, ואף לא כאשר היה בדרכו לחנות מסוימת. הוא פגש אותו בבית הכנסת והציע לו שם לרכוש את ה'כרטיספר'.

באותה שעה לא היה שום רווח מסוים שכבר עמד להגיע לבעל חנות מסוים. הגבאי עדיין לא יצא לקנייה, לא בחר חנות ולא החל שום משא ומתן. בעיר יש כמה וכמה חנויות ספרים, ולא הייתה כל ודאות שכאשר יזדקק לרכוש ספרים היה עושה זאת דווקא בחנות שבה ניתן לממש את השובר.

לפיכך, הן לפי רש"י כפי שביארו החתם סופר, הן לפי דברי הרשב"א, והן לפי דברי הבית אפרים, וכל שכן לדעת האבני נזר, אין לראות בקניית השובר משום נטילת דבר שכבר היה עומד בבירור להגיע ליד החנות. וכל שכן שאין כאן דין של 'מבטל כיסו של חבירו', שהרי אין לפנינו רווח ודאי שנמנע, ואף לא חנות מסוימת שהגבאי כבר עמד לקנות בה.

נמצא כי בנידון זה רשאי גבאי אוצר הספרים לרכוש מאלחנן את ה'כרטיספר' תמורת מלוא שווי וזהו יכול לקנות בכל חנות שירצה.

